

KEEL *ja* KIRJANDUS

E E S T I N S V
T E A D U S T E
A K A D E E M I A

ja

E E S T I N S V
K I R J A N I K E
L I I D U

A J A K I R I

Nr. 7

•

J U U L I 1 9 6 0

•

III A A S T A K Ä I K

Kaukaasia eestlaste keelest

E. VAARI

Möödunud sajandil kirjutati traagilisi lehekülgi eesti rahva ajalukku. Balti mõisnike ja tsaarivalitsuse poolt ahistatud talupojad olid valmis kinni haarama õlekõrrestki, et meeleehtlikust olukorrast välja rabelda. Näiliseks päästerõngaks oli ka väljarändamisliikumine, mis kajastub mitmete eesti kirjanike, nagu L. Koidula, Fr. R. Kreutzwaldi, J. Weitzenbergi ja E. Vilde teoseis. Tekkisid eestlaste asundused Siberis, Krimmis, Kaukaasias jm.

Möödunud sügisel rändas Kaukaasia eestlaste külades rühm kirjandus- ja keeleteadlasi (viimaste seas ka nende ridade kirjutaja). Koguti andmeid kirjanike A. H. Tammsaare, V. Buki, E. Vilde, muusikategelaste A. Tamme, M. Härma, J. Simmi jt. kohta.¹ Sellel uurimismatkal jälgiti umbes kolme nädala jooksul teadlikult ka Salme ja Sulevi (Abhaasi ANSV Gagra rajoonis), Punase Lageda Eesti Rohuaiakese (VNFSV Krasnodari kraisis) ja Estonia (Abhaasi ANSV Suhumi rajoonis) küla eestlaste keelt. Tähelepanekutest selgub, et Kaukaasia eesti külade eestlaste keeles on palju ühiseid jooni, kuid ka erinevusi, mis on tingitud lähtealade murrakuist, kohalikest mõjustustest ja elanike suhteist teiste eesti külade elanikega. Järgneva keelise ülevaate mõistmiseks on vaja lühidalt meenutada kõnesolevate külade tekkimislugu.

Lähestikku asetsevad Salme ja Sulevi küla rajati 1884. a. sügisel, kui siia jõudsid väljarändajad Krimmist, kus olukord oli vabade kroonumaade puudumise tõttu muutunud väga raskeks. Nagu mäletab 89-aastane salmelane Maria Tšernjagina, tulnud Sevastopolist laevaga Adlerisse ja sealt edasi juba omal jõul Salmesse, kus olnud eestlasi ees. Sama aasta sügisel toimus ka Sulevi küla asutamine. Seega möödus hiljuti 75 aastat Salme ja Sulevi küla rajamisest. Küsitlustest selgus ühtlasi, et sealsete asukate esivanemad olid välja rännanud Põhja-Eesti aladelt Tallinnast kuni Narvani. Aastakümneid kestnud kooselu on salmelaste ja sulevlaste keele muutnud ühtlaseks ning palju murrakuvahesid kaotanud. On ehk liialdus väita, nagu kajastaks salmelaste ja sulevlaste keel Põhja-Eesti kõnekeelt kolmveerand sajandi eest.²

Kõrgusse pürgivate kaljude vahel asetseva Punase Lageda Eesti Rohuaiakese asutasid eestlased 1886. a. endisele tšerkesside alale. Nagu ajaloost teada, aeti tšerkessid sealt välja 1864. a.; 1878. a. saabusid Punasele Lagedale Väike-Aasiast kreekelased, kes rajasid oma küla, ja lõpuks tulid Stavropoli kubermangust üle Kaukasuse mäeaheliku ka eestlased, otsides varju põua ning nälja eest.³ Küla vanimad elanikud Liisa Nahkur (71 a. vana) ja Anna Roots (78 a.

¹ Vt. ka E. Teder, A. H. Tammsaare jalajälgi otsimas. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 3, lk. 174—178.

² Viimast arvamust avaldab H. Puhvel (Kaukaasia eestlaste juures. «Edasi» 21. X 1959, nr. 221).

³ J. Kirkmann, Eesti asundused Mustamere kubermangus Kaukasias. «Postimees» 1911, nr. 267, 286 ja 288; 1912, nr. 137.

vana) jutustasid traagilisi lugusid mäestiku ületamisest, kus väsinud emad jätsid maha lapsed ning kus kohalikud mägirahvad röövisid väljarändajailt naised, samuti loomi, vilja jm. vara. Kõigest hoolimata rajasid kunagi Kesk-Eestist (peamiselt Viljandimaalt) 1860. a. Samaarasse, sealt 1868. a. Stavropoli ja lõpuks Punasele Lagedale jõudnud eestlased oma küla, mis oli muust maailmast peaaegu täiesti isoleeritud. Alles 1902. a. valminud kivitee lõi ühenduse Musta mere äärestes asundustega.

Nagu jutustab Jakob Pindi käsikirjaline mälestuste kogu «Estonia küla ajaloolised mälestused», saatsid Siberi eestlased 1881. a. saadikud Tiflisi, et selgitada, kas Kaukaasias on vabu kroonumaid. Järgmisel aastal jõuti nii kaugele, et «28. mail kell 8 hommikul peatus laev Suhhumi sadama all, kus astusid maale väljarändajad, kes omal ajal enamasti Tartumaalt Samaarasse olid rännanud». Väljarändajaid oli aga ka Viljandimaalt, Pärnumaalt ja mujalt. Eesti keelel on Estonia külas tänapäevalgi kindel koht, kuigi eestlased pole enam ülekaalus, sest külasse on asunud suurel hulgal armeenlasi ja mingreele.

Kaukaasia eestlaste keelt jälgides võis tähele panna mitmesuguseid, peamiselt Põhja-Eesti murdeile omaseid jooni, ühtlustumistendentsi, kohalikke arenguid jne. Allpool vaadeldagu neist kõige tüüpilisemaid.⁴

Foneetika alal on üldine sõnaalgulise *h* puudumine, näit. *algeks, ulgüz, akkazime* (S); *obustega, ulkkuma, akkama* (PL), *akkaz, arilik, inpaziv* (E). Teatavasti on esinemas suuremas osas eesti murdeis samasugune. Üksikuil juhtudel võis *h*-d sõna algul siiski kuulda, näit. *sabä hõšt, omä hõstega*, mida võib pidada rannikumurdeliseks jooneks. Estonia küla eestlastel oli *h* tihti kadunud ka 1. ja 2. silbi piirilt, näit. *niukšev, siukke*, mida võib kuulda eesti murdeiski.

Keskeestiliseks jooneks on *ç, b, d* tugevnemine helitu kaashääliku ees, näit. *sõtsalt, õksalt* (S), *rautšev, piņksalt* (PL), mis on kirjakeeleski lubatud hääldamisvariant.

Kitsamalt murdeliste eripärasustena võib märkida *ks*-ühendi säilimist *katus*-tüüpi sõnades, näit. *kaltukše, jänekšev* (S), *kattukšev* (PL), samuti geminaati umbisikulise tegumoe minevikus kirja-keele leenise asemel, näit. *vitti* (PL, E).

Palatalisatsioon on enamasti kirjakeelne, näit. *olì, valmiz, palm* (S), *jälgede, aiviz, selgesti, vešiv* (PL), *ašju, valmiz* (E). Vene laenudes palataliseeritakse sõnu lähtekeele eeskujul, seega *preševä-štel, vešo-lovo, kolle-štsija* jt.

Seoses vokaalidega võib täheldada algse *u* säilimist mõningais laadivahelduslikes sõnus, näit. *tuà (jūrez)* (S), (*salmè*) *luà* (PL); Kesk-Eestile omaseid diftonge pika vokaali asemel, näit. *uo: luòrner, tuðmiņgaz* (S), *puòvi, pruòvima, puolt* (PL), *vuòv* (E); *üö: tüöline, üöl* (S), *tüöttab* (PL); *ie: siè, iestlazen, ärmišniv* (S), *tiè, sièz* (PL, E); *ę: pežzàz, veèrale* (S), *veèrain, meettiz* (PL); *üi: müizlñ, nülv* (S), *sülja* (PL). Rohkem Lääne-Eestile omane joon on *a* asemel *ä: ei, jākša* (S), *jägü, jänünen* (PL). Tüüpiliste joonte kõrval võib märgata aga ka juhuslikumaid, üksnes mõningaile keeletarvitajale omaseid häälduslikke variante, näit. *ao* asemel *au: kauttas* (E), *äi* asemel *ei: veikke* (S), *o* asemel *ę: pelv (vica), pelëci* (PL),

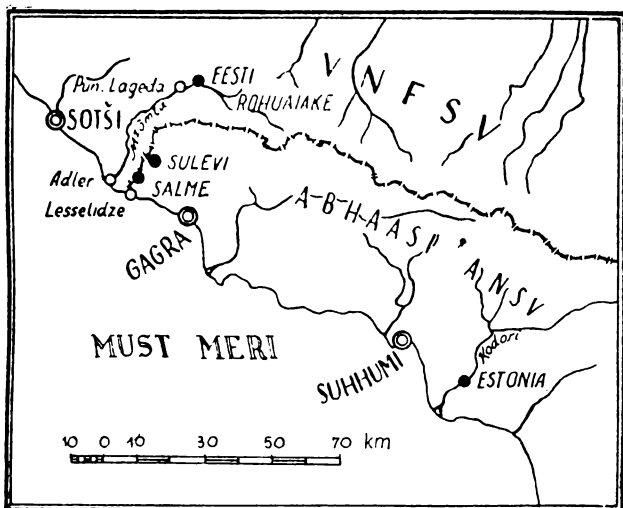
⁴ S — Salme-Sulevi, PL — Punase Lageda Eesti Rohuaiake, E — Estonia.

i asemel *e*: *mehna*, *meŋgè* (S), *i* asemel *ei*: *seije* (S), *seija* (E). Üsna tavaline on *i* asemel *j* sõna *aed* vormides, milles *i* esineb intervokaalselt, seega *ajà*, *rohù* *ajàd* (PL), *ajà* *vaht* (E).

Väga levinud jooneks on Kesk-Eesti murrakuile omane esimese vokaali kõrgenemine diftongides, näit. *sèäd*, *pèale*, *tèädma*; *puèg* (PL), *pèale*, *sèuttud*, *puèg*, *suè* (E).

Välteid esinevad üldiselt nagu kirjakeeleski ning vastavad enam-vähem keskmurdele, seega ka *minna*, *tulla*, *enne* (S, PL), *käija*, *vija* (E), milles tihti eksivad ka kirjakeelt hästi tundvad isikud. Kirjakeelsest erinev on välde sõnades *terve*, *kümme* (S), *mežà* (E). Samavõrra kirjakeelsel kujul avaldub ka astmevaheldus, kui välja arvata sõna *laskma* lihtminevik, mis on kõigis Kaukaasia eestlaste küladest nõrgas astmes: *lažln* (E), *lažlvad* (PL), *lažl* (E).

Rõhk on püsinud esimesel silbil, sealjuures isegi järjekindlamalt kui eesti kirjakeeles. Nii hääldatakse *ärmen* 'armeenlane', *plättan* 'plataan', *miŋgrel* 'mingreel'.⁵

Eesti külad Kaukaasias.

Morfoloogia alal on enam-vähem keskmurdeline esinemus. Nii kasutatakse *de*-mitmust: *muštad*, *marjadega*, *ärçapel*, *hõstega* (S), *luòmavega*, *ovüstega* (PL), *(läbi)* *orüde* (E); tugevaastmelist inessiivi: *saünaz*, *kõliz*, *lehtëz*, *liškuz*, *jürez* (S), *mešaz*, *kāzaz*, *kihëlkoñdaz*, *aègez*, *nurkkaz* (PL); *a*-list mitmuse osastavat: *kašta*, *pìrna*, *kivà* (S), *piltta*, *palkka*, *sèna*, *kiršsa* (PL); *si*-list mitmuse osastavat: *mañvari-nizi*, *protse-ñttizigi* (S), *meettuzi*, *leppazi* (PL), *kõrizi*, *gruži-rizi* (E); *ivad*-lõpulist lihtmineviku 3. pööret: *seitsivad*, *teotvad*, *tullvad* (S), *olivad*, *lažlvad*, *lehkuzivad* (PL); *nd*-tunnuselist *nud*-kesksõna: *sänd*, *kälnö*, *eländ*, *trehvand*, *tohtlnö*, ka *sät* (S), aga ka *olö*, *tuld*, *taht* (PL), *lälnö*, *olnö*, *silitannö* (E) jne.

Ka kaudse kõneviisi moodustamine on keskmurdeline, seega kirjakeelest erinev, sest *vat*-vorm on lõunaeestilist päritolu. Nii tarvitatakse kaudses kõneviisis *da*-tegevusnime: *olla meijè külä pìrnide emà*; aga

⁵ Poleks ülearune mõelda rõhu fikseerimisele sellisel ka eesti kirjakeeles, sest Eesti NSV-s on vähe tuntud nii *mingrel* kui ka *mingreel*. Miks mitte arvestada Kaukaasia eestlasi, kelle naabreiks see rahvas on ning kes nimetavad tema liikmeid *mingreliteks*.

ka ma-tegevusnime: *omà kodù olèma kèlgè parèm* (S), *tüttär olèma varšti ära surnd* (PL). Kirjakeelne *vat*-kujuline kaudne kõneviis on kõige rohkem tuntud Estonia küla eestlaste kõnes. Kirjakeelsetega sarnased on mitmuse osastava reeglipärased lühikesed lõpud, näit. *näittemähge, marju* (PL), *tükke* (E), ja lühikese sisseütleva vormid: *karssi, petterburkki, metsa* (S), *mielde, (tull) salme* (PL), *püksi, ärde* (E). Täiesti kirjakeelne on oleva, saava jt. käänete, tingiva kõneviisi, keskvõrde jm. vormide moodustamine. Tähelepanu võiks juhtida instruktiivi ulatuslikumale tarvitamisele, näit. *läksime vije küwè mehè*, ja pöördelõppude ärajätmisele tingiva kõneviisi vormidest.

Esitatust ilmneb, et Kaukaasia eestlaste keel on lähedane eesti kirjakeelele. See on seletatav väljarändajate põlvnemisega eesti keskmurde kui kirjakeele baasi alalt. Põhilise keskmurdelise kõnelejakonnaga liitunud perekonnad Kirde- ja Lõuna-Eestist on oma algse murde enam-vähem kaotanud, kuigi tähelepanelik kõrv võib märgata mõningaid substraadina ilmnevaid hääldeuseiku. Nii näiteks kõneleb Salme külas elav 74-aastane Julie Steinberg (vanemad pärit Põlvast) oma mehe eeskujul keskmurdelist eesti keelt, kuid aeg-ajalt võib tema kõnes kuulda tugevat sõnalõpulist *s*-häälikut, puudulikku vokaalharmoniat ja *o*-d järgsilbis. Kahel korral võis kuulda isegi larüngaalklusiili. Veelgi rohkem on redutseerunud Estonia külas elava 77-aastase Jaan Konno kõne (tema vanemad on pärit Vana-Otepäält), kuid sõna *sis* hääldamine kujul *sis* reetis ikkagi lõunaestlase.

Et Salme külas ja selle piiril asetsevas Lesselidzes (eestikeelse nimega Konnalinn) on arvukalt Türgimaalt Karsi lähedalt Uus-Estonia külast pärinevaid elanikke, siis oli huvitav jälgida ka nende keelt. Kaks korda Karsis elanud Jaan Steinberg ja 4-aastasena Karssi viidud ning 40-aastasena sealt lahkunud Maria Veber kinnitasid, et tänapäeval Uus-Estonia külas eestlasi arvatavasti enam ei ole. Küsitletute keel ei erinenud millegi poolest salmelaste keelest, sest tegemist oli jällegi Põhja-Eestist väljarännanud perekondade järglastega. Olgu märgitud, et juba 1916. a. kirjutas A. Nigol uusestonlaste keele kohta: «Kõik räägivad puhast kirjakeelt, Võru murret siin ei kuule.»⁶ Maria Veberi keeles võis tähele panna väga tüüpilisi keskmurdelisi vorme, nagu *paillü, nälgaz, kuèri, señna mälè, izà pidi olèma*.

Selgema kujutluse andmiseks Kaukaasia eestlaste keele foneetikast ja grammatikast toodagu paar tekstinäidet. Esiteks Anna Vaarmanni mälestusi:

ükski aršt temà jürez ei käänd // meil säl ühtki aršti eij_õld ja ei_
käänd // eñnast ta meettiz ja ütlez / et ma olèn kozünd // minà ä-
mañni tüttär ei kozünd // tal_õll raftas_tõl kâzaz // añsen on sellè
tõli pèal ülèz veettud //

Teiseks 1905. a. päevil Eestis loodud laul (üles kirjutatud Punaselt Lagedalt pärit Amalie Kirkmannilt, kes elab praegu Lesselidzes):

<i>kul parün ta'lliñna s korð kâiz</i>	<i>ta irmsaz vihàs_pajañtaz /</i>
<i>ja kojü tullez tëada sal </i>	<i>nèt_talu_pojäd päris_sèäd //</i>
<i>et rahva sävik tarttu lãks /</i>	<i>nät_sävikkulð ka vall'vad</i>
<i>sis_kops tal ülè maksà kèz//</i>	<i>ja sigü tarttu sädavad //</i>

⁶ A. Nigol, Arhangelskist Karssi. «Postimees» 1916, nr. 205.

siz *irmul* *ol* *meizà* *saks* /
ei *tèa* / *mis* *vimaks* *tevat* *sèaD* //
ta *veittiz* *neuks* *neid* *ukkahta* /
kui *tarttu* *st* *àrà* *tulèvad* //

ei *armu* *lõtta* *kellègil* /
kes *pizut* *meizà* *vihà* *al* //
kes *talù* *pojà* *verest* *jü*
ja *pizàraist* *said* *jõdeittud* //

vat *kuidàs* *ka* *vël* *vanà* *ruo* *ts* /
kes *eñnast* *pühaks* *pa* *ppaks* *pèaB* //
ta *ruitaB* *meizà* *palüma* /
et *siè* *ja* *siè* *säp* *ta* *ppèttud* //

neid *nimèzid* *ta* *ki* *rju* *ttaz* /
kes *talle* *va* *stumièlseo* *oñ* //
ke *iksugü* *viou* *ofsip* *ta*
ja *riõl* *va* *stazeks* *neid* *sèaB* //

Eraldi tuleb rääkida Kaukaasia eestlaste keele sõnavarast ja selle rikastumisest, sest kirjakeele uued sõnad ulatuvad keele kõnelejate põhimassist eraldunud keelesaarteni vaid osaliselt ning suure hili-nemisega. Keeleteadlaste suunav tegevus langeb niisama hästi kui ära, arvesse ei tule ka kool, raadio ega muu. Ainsaiks keele rikasta-jaiks ning mõjustajaiks Eesti NSV-st on raamatud ja ajalehed. Sel-lest kõigest on aga liiga vähe, kuigi kohapeal tuntakse suurt huvi eestikeelse kirjanduse ja ajakirjanduse vastu. Eestiga tihedamate side-mete puudumise tõttu on hakatud uuemaid mõisteid tähistama vene laenude abil. Just sõnavaralt erineb Kaukaasia eestlaste keel kõige roh-kem eesti kirjakeelest. Nimetagem mõningaid hiliseid laensõnu: *sušni* (marjakuivati), *voika*, *bricā-da*, *mo* *ttotsi* *kkäl*, *eksku-ršsija*, *dāšid*, *fe* *mā*, *ki* *ppariz*, *perèval*, *antē-na*, *ku* *kkurūz*, *kā* *mandiro-fka*, *pravlèhija*, *verbui-ttama*, *kolle* *ktšija*, *ko* *nttō-ra*, *kol* *kkō-z* jt. Huvitavalt on eestlaste suus kujunenud ka kohalike rahvaste nimetused: *ärmen* 'armeenlane', *oru* *žī-n* 'grusiinlane', *ap* *kā-z* 'abhaas', *mi* *ngrel* 'mingreel', *krèk* 'kreek-lane', *türk* 'türklane', *mol* *devan* 'moldaavlane'.

Minimaalne on kohalike keelte mõju, sest neid pole eestlased osa-nud ning tihedam suhtlemine on tekkinud alles viimasel ajal. Nii on laenatud mingreeli ja armeenia keelest üksnes mõningaid igapäevase elu-oluga seotud sõnu, nagu *lobi,a* 'eriline vürtsitatud roog', *tšatša* 'viinamarjakestadest valmistatud puskar', *to* *hkā* 'kõblas' jt.

Eestlaste arv käsitletud neljas külas ulatub tuhandeni. Nad kõik on siiralt huvitatud elust Eesti NSV-s, paljud on käinud külastamas oma sugulasi, paljud on saatnud lapsed õppima Eesti NSV-sse. Huviga loetakse saabuvasid eestikeelseid ajalehti, parimaks kingiks peetakse eestikeelset raamatut. Kahjuks pole Eesti NSV-st saadud nimetamisväärset abi laulu- ja pasunakooride repertuaari ette-valmistamiseks. Juba aastaid ootab Salme küla Stalini-nimelise kol-hoosi klubi juhatajat, kes suudaks töötada kooriga ja lavastada näi-dendeid. Salme, Sulevi ja Estonia küla koolidele on saadetud õpikuid, aga muud abi pole neile antud.

Viimasel ajal on hakatud jäädvustama Kaukaasia eesti asunduste ajalugu. Nii ongi valminud mitmeid käsikirju, näiteks Jakob Pindi «Estonia küla ajaloolised mälestused». Samalt autorilt pärineb käsikirjaline näidend «Viiskümmend aastat». Käsikirjad pakuvad huvi nii asunduste ajaloo kui ka keele seisukohalt. Seepärast tuleks asuda käsikirjade kogumisele ja talletamisele muuseumidesse, mäles-tuste üleskirjutamisele ja uute materjalide otsimisele. Seni kogutud materjalid on kahjuks sattunud inimeste kätte, kes neid pole uurimis-asutustele üle andnud, mistõttu need võivad juhuslikult kaduma minna.